

ПІДРУЧНИК ДЛЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ ЯК ЗАСІБ РОЗКРИТТЯ КОГНІТИВНО-ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ УЧНІВ

A TEXTBOOK FOR THE NEW UKRAINIAN SCHOOL AS A MEANS OF DISCLOSURE OF THE COGNITIVE AND CREATIVE POTENTIAL OF STUDENTS

У статті висвітлено проблему стимулювання ціннісної самодетермінації пізнавальної діяльності учня у процесі навчання. Зроблено філософсько-аксіологічний аналіз розвивальних цінностей особистості, таких як воля, віра, сумнів, переживання, переконання, ідеали, картина світу (релігійна, філософська, наукова). Обґрунтовано необхідність підвищувати розвивальні можливості шкільного підручника у процесі підручникотворення. Зазначено, що один із чинників розкриття когнітивно-творчого потенціалу особистості учня та становлення пізнавальної діяльності є розвинена самодетермінація особистості. З погляду гносеології як структурний складник самодетермінації пізнання виокремлюють цінність. Структурними компонентами самодетермінації пізнання є такі цінності, як воля, віра, сумнів, емоції, переживання, переконання, ідеали, картина світу (релігійна, філософська, наукова). Співвідношення науки, філософії і релігії – трьох картин світу – мають не протистояти, а взаємодоповнювати одна одну. У підручниках для Нової української школи треба робити акцент на всьому позитивному. Учні мають надихатися і виховуватися на вищих, позитивних цінностях, а не переймати негативні. Необхідно, щоб матеріал підручника стимулював позитивні переживання, почуття, які дозволяють суб'єкту усвідомити і зрозуміти особистісний смисл того, що вивчається, а також викликав емоції – безпосередні переживання значущості явищ і ситуацій. Позитивні емоції – задоволення, радість, захват, любов. Негативні емоції – боязкість, переляк, страх, ненависть, горе. У процесі підручникотворення необхідно втілювати у створюваний підручник такі тексти, що містять цікавий пізнавальний матеріал, націлений на формування цінностей в учнів, на подальший розвиток їхньої самодетермінації власної пізнавальної та творчої діяльності, на становлення цілісності особистості, а не роздвоєності.

Ключові слова: підручникотворення, підручник, цінність, самодетермінація, навчально-пізнавальна діяльність учня.

The article reflects the problem of stimulating the value self-determination of the student's cognitive activity in the learning process. A philosophical and axiological analysis of the developing values of the individual was made, such as: will, faith, doubt, experiences, beliefs, ideals, a picture of the world (religious, philosophical, scientific). The need to improve the developing capabilities of the school textbook in the process of educational education is justified. It is noted that one of the factors in the disclosure of the cognitive and creative potential of the student's personality and the formation of cognitive activity is the developed self-determination of the personality. From the point of view of epistemology, value is highlighted as a structural component of self-determination of cognition. The structural components of self-determination of knowledge are values such as will, faith, doubt, conviction, emotions and experiences, beliefs, ideals, a picture of the world (religious, philosophical, scientific). The relationship of science, philosophy and religion – the three pictures of the world should not confront, but complement each other. In textbooks for the New Ukrainian School, you need to focus on everything positive. Students should be inspired and educated on higher values, not adopt negative ones. It is necessary that the material of the textbook stimulates positive experiences, feelings that allow the subject to realize and understand the personal meaning of the student, and also evokes emotions – direct experiences of the significance of phenomena and situations. Positive emotions – pleasure, joy, delight, love. Negative emotions – timidity, fright, fear, hatred, grief. In the process of creating a textbook, it is necessary to embody in the created textbook such texts that not only contain interesting material, but that this material is aimed at the formation of values among students, at the further development of their self-determination of their own cognitive and creative activities, at the formation of personality integrity, not bifurcation.

Key words: textbook creation, textbook, value, self-determination, student's educational and cognitive activity.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.60.11>

Мар'яненко Л.В.

к. психол. н., с.н.с.,
старший науковий співробітник
лабораторії психології навчання
Інститут психології імені Г. С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Пушкарська Л.П.

молодший науковий співробітник
лабораторії психології навчання
Інститут психології імені Г. С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. Сучасною ключовою реформою у сфері освіти є впровадження проекту Нової української школи (НУШ). Цей проект передбачає створення такої школи, у якій буде приємно навчатися та яка даватиме учням не лише знання, а й уміння застосовувати їх на практиці у повсякденному житті. Головна зміна для учнів полягає у переорієнтації підходів до навчання та змісту освіти, «адже мета НУШ – виховати інноватора та громадянина, котрий уміє ухвалювати відповідальні рішення та дотримується прав людини» [1].

Як зазначає О.В. Бучма, комплексне впровадження складників формули НУШ (поваги до особистості, дотримання принципів соціального партнерства; розвитку ключових компетентностей, необхідних для успішної самореалізації; формування ціннісних ставлень і суджень, важливих для гармонійного особистого і суспільного життя та ін.) в освітній процесі і освітню діяльність має сприяти інтелектуальному, духовному, фізичному і культурному розвитку особистості, її успішній соціалізації, економічному добробуту та стати вагомим фактором успішного розвитку українського

суспільства та держави, об'єднаних спільними цінностями і культурою. Власне, формула НУШ вповні відповідає призначенню і меті освіти, визначеній у Законі України «Про освіту», що полягає у всебічному розвитку «людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей», формуванні «цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей», вихованні «відповідальних громадян, здатних до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству», збагаченні «на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищенні освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору». Ця мета може бути досягнута завдяки освітньому процесу, який має бути вдало організованим, забезпеченим і реалізованим в освітній діяльності. Стрижнем освітнього процесу як системи науково-методичних і педагогічних заходів, спрямованих на розвиток особистості шляхом формування та застосування її компетентностей, є навчальна література – «електронні та паперові видання, створені для забезпечення освітнього процесу, які містять наукову, навчальну, методичну та/або практичну інформацію, спрямовану на досягнення здобувачами освіти визначених результатів навчання» [2, с. 18–20].

Аналіз останніх досліджень. Проблема створення підручників неодноразово була предметом дослідження науковців, як вітчизняних, так і зарубіжних. Так, концепція сучасного підручника обґрунтована у працях Н.М. Буринської, Я.П. Кодлюк, О.Я. Савченко, І.І. Смагіна; роль і місце книги у навчальному процесі розглядали М.С. Вашуленко, Г.Г. Ващенко, О.Я. Савченко; відображення у підручнику змісту освіти з урахуванням особливостей навчального предмета досліджували М.І. Бурда, І.К. Журавльов, Л.Я. Зоріна, Н.Р. Корчевська, В.Г. Редько, О.І. Ляшенко та ін.

Низку досліджень присвячено розробці підручників для початкової школи, зокрема: особливості підручника для учнів молодшого шкільного віку розглянуто М.С. Вашуленко, Я.П. Кодлюк, Н.Р. Корчевською, О.Я. Савченко та ін.; підручник у системі навчально-методичного комплексу розкрито Т.М. Байбарою, О.Я. Савченко, С.Г. Шаповаленко та ін.; процесуальність навчальної книги, її розвивальна спрямованість визначена у працях О.К. Дуса-вицького, Г.М. Захарової, А.В. Фурмана та ін. Психологічні основи оцінювання навчальної книги відображені у авторів: Н.М. Буринської, Я.П. Кодлюк, Т.О. Лукіної, О.І. Ляшенко, І.І. Черезової, Ю.М. Швалба та ін. [3, с. 16–21]; [4, с. 61–65]; [2, с. 21–30; 69–76].

Зазначимо, що проблема саме підручково-творення, зокрема створення підручника для Нової української школи, останні роки активно розробляється науковцями Інституту психології імені Г.С. Костюка. Пропонуємо проблематику учасників круглих столів останніх років, присвячених проблемі сучасних психологічних вимог до підручника для Нової української школи. Звертаємо увагу на таких авторів, як О.В. Гнатюк (Особливості побудови сучасного підручника для початкової Школи), Л.В. Мар'яненко (Формувальні і виховні можливості нового підручника: психологічні вимоги конструювання), В.М. Невмержицький (Врахування аспектів когнітивної психології при розробці підручників для Нової української школи), І.М. Поклад (Втілення ідей вітчизняних науковців у підручниках для Нової української школи), О.В. Савицька (Конструювання змісту навчальної книги як передумова становлення суб'єкта наукової діяльності). О.Л. Музика (Аксіологеми у текстах підручників як чинники розвитку обдарованої особистості), А.М. Шевченко (Профорієнтаційний компонент у змісті сучасного підручника), І.К. Зубіашвілі (Психодідактичні основи розробки підручника нового типу), М.М. Наконечна (Інтерсуб'єктна взаємодія як чинник реалізації принципу діалогічності при створенні підручника), Н.В. Чепелева (Психологічні характеристики сучасного навчального тексту), Н.М. Латиш, О.М. Латиш (Врахування особливостей творчого мислення учнів початкової школи в розробці навчальних матеріалів.) та ін. [3, с. 57–65; 4; 2, с. 69–77].

У сучасних умовах Нової української школи створення підручників зазнає значних змін порівняно з минулими роками, нестабільністю часу (мир, війна), варіативністю нових навчальних закладів (ліцеї, школи з різними нахилами тощо), і це забезпечує широкий вибір програм, на основі яких розробляються підручники. Також підручники створюються для учнів, котрі навчаються як за традиційним навчанням, так і у будь-якій моделі розвивального навчання. Так, у роботі, здійсненій під керівництвом С.Д. Максименка, розглядається процес розробки програми для підручника класичної моделі розвивального навчання із природознавства, призначений саме для учнів загальноосвітніх шкіл традиційного навчання. Також на основі цієї програми розроблялися розвивальні підручники для моделі класичного розвивального навчання (С.Д. Максименко, В.В. Репкін) та ін. [5].

При розв'язанні проблеми створення сучасних шкільних підручників найчастіше вдаються до виявлення вимог щодо форми та змісту нового підручника з навчального предмета. Водночас, якщо ми прагнемо того, щоб шкільний підручник був додатковим фактором розвитку учня, при його створенні мають вра-

ховуватися основні закономірності інтелектуального розвитку особистості у процесі учіння. І питання не лише у доборі змісту шкільного підручника та порядку викладу у ньому теоретичних знань, а насамперед у формі презентації навчальної інформації та способах проектування цієї інформації на формування цілісної діяльності учіння, також цілісності особистості учня через систему завдань для роботи, ретельний відбір цих завдань. Отже, необхідна експертиза й експериментальна перевірка текстів підручників стосовно ефективності їх розвивального потенціалу, а не просто декларування, що це потрібно і необхідно.

Загалом аналіз більшості сучасних шкільних підручників доводить, що зазвичай автори орієнтуються на репродуктивно-пояснювальний виклад наукового знання, адаптованого для засвоєння учнями з урахуванням їх вікових можливостей. Такий підхід не створює умов для перетворення учня в активного суб'єкта, здатного не лише до споживання навчальної інформації, але й спроможного прийняти задачу, організувати власну пошуково-дослідницьку діяльність і здійснити самоконтроль правильності розв'язання поставленого вчителем завдання і рефлексію власної пізнавальної діяльності. Розв'язання цієї задачі стає учням під силу, коли в них сформована самодетермінація навчання і пізнання. Інакше кажучи, розвивальний ресурс шкільного підручника буде повністю зреалізовано тоді, коли учень як активний суб'єкт зможе здійснювати саморегуляцію процесу учіння через самодетермінацію [6, с. 234–264; 7, с. 365–374].

Розкриття особистісного і когнітивно-творчого потенціалу полягає у спроможності учня сприйняти та розвинути свою когнітивну силу через всі можливі інструментарії. Розкриття особистісного та творчого потенціалу відбувається через вивчення, самоаналіз, розвиток і вираження внутрішнього світу через гармонійне поєднання із зовнішнім, а через процес самодетермінації потенціал особистості усвідомлюється, пояснюється й увиразнюється. Підручникотворення має спрямовуватися на допомогу розкриття індивідуальних властивостей особистості та формувати світогляд. Оскільки творчий потенціал закладений у кожного від народження, його розвиток вкрай важливий для досягнення цілісності особистості. Творчий процес, що його учень здійснює під час контакту з підручником, вибудовує та розкриває внутрішньо закладені імпульси та потенцію. І яке русло розвитку особистості та її когнітивно-творчих можливостей займе споживач інформаційного наповнення, залежить і від підручникотворця.

У підручникотворенні вкрай важливо враховувати аспекти, що сприяють розвитку самодетермінації навчально-пізнавальної діяль-

ності учня, тобто потрібно розробляти або підбирати такі тексти, які сприятимуть виховуванню в учнів цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеалів. Це зумовить розвиток особистості учня, формування його пріоритетів: національної гідності, патріотизму, любові до Батьківщини. Надалі саме це дасть змогу учневі вийти на рівень самостійності у пізнанні та творчості, плекати в собі віру в Бога, прагнення Богопізнання, мораль, інші складники самодетермінації, бути достойним громадянином нашої держави.

Застосовуючи методи філософсько-аксіологічного та психолого-педагогічного аналізів, маємо дійти висновків стосовно необхідності розробити філософсько-психологічну концепцію підручника, на основі якої створювати підручник, ретельно підбираючи та застосовуючи навчальний матеріал, піддаючи його відбору та психологічній експертизі.

Мета статті – обґрунтувати можливість формування ціннісної самодетермінації пізнання в учнів засобом підручника, створеного для НУШ. Здійснити філософсько-аксіологічний аналіз проблеми ціннісної самодетермінації пізнання. Надати обґрунтування, наскільки підручник можливо застосовувати як засіб розкриття когнітивно-творчого потенціалу учнів. Здійснити психологічний аналіз аксіологічних і психологічних самодетермінаційних складників, що зумовлюють розкриття когнітивно-творчого і пізнавального потенціалу учня засобом підручника.

Завдання дослідження – визначити поняття «підручникотворення» й означити його основні етапи; визначити психологічні умови, які можуть посилити розвивальний потенціал підручника, призначеного для Нової української школи.

Виклад основного матеріалу. Самодетермінація найчастіше розглядається науковцями як один із аспектів саморозвитку. Актуальність вивчення проблеми самодетермінації школяра зумовлена зростанням деструктивних тенденцій, що гальмують і пригнічують саморозвиток. Без спеціальної психолого-педагогічної роботи, спрямованої на розвиток самодетермінації учнів, успішний саморозвиток можливий лише у незначній частини школярів. Це важливо використовувати і при підручникотворенні – створенні розвивальних підручників, підручників для розвивального навчання, а також підручників для Нової української школи (М.Й. Боришевський, М.І. Найденов, Н.В. Пророк, С.Д. Максименко та ін.). Розвиток особистісної самодетермінації починається у підлітковому віці (11–12 років), а потім відбувається подальше її становлення. Одним із важливих питань самодетермінації є визначення вікових можливостей самодетермінації особистості. У підлітковому віці само-

детермінація має свою специфіку. Самодетермінація – здібність людей до певного ступеня самим визначати власну поведінку, керуючись думками та почуттями. Феномен самодетермінації знаходиться поряд із такими психічними утвореннями, як воля, намір, самоконтроль.

На погляд Е. Десі, енергію для волі дає внутрішня мотивація, в основі якої лежить вроджена потреба у компетентності. Значна роль у самодетермінації відводиться переживанням і пізнанню. Воля – усвідомлена довільна поведінка, в основі якої лежить образ бажаного результату. Поняття самодетермінації найбільш розроблено у теорії особистісної автономії поведінки Е. Десі та Р. Райана.

За даними багатьох досліджень, від розвитку до саморозвитку людина переходить на підлітковому етапі онтогенезу, коли починає усвідомлено ставити цілі самовдосконалення та самореалізації. У підлітковому віці людина по-новому усвідомлює свої мотиви та починає керувати власною поведінкою. Підліток стає суб'єктом власного розвитку, він здатний до планування, проектування свого життєвого шляху, може визначати перспективи того, до чого рухається, рефлексує, що може змінити у собі [7, с. 365–374].

Необхідно розробити концептуальну структуру, яка може бути покладена в основу розробки підручника. Вважаємо, що основою такої розробки має бути філософсько-аксіологічний аналіз розвивальних цінностей особистості: волі, віри, сумніву, переживань, переконань, ідеалів, картини світу (релігійної, філософської, наукової), і що саме на формування цих феноменів необхідно покладатися у розробці підручників для Нової української школи. Отож, зупинимось на філософсько-аксіологічному аналізі цієї проблеми.

Ціннісні аспекти людини завжди супроводжуються почуттями. Почуття виявляються через переживання, що допомагають людині усвідомити особистісний смисл подій. Переживання значущості явищ і ситуацій виражаються в емоціях. Філософія вивчає світ емоцій переважно у рамках екзистенціалізму, але під поняттям «екзистенціал» розуміються не ситуаційні емоції, а стійкі структури особистості. На емоції також впливає і досвід людини. Цей вплив вважається складним і неоднозначним [8; 9].

Важливе значення серед ціннісних форм психіки людини має воля. Воля розуміється як свідома саморегуляція суб'єктом своєї діяльності, що виявляється через цілеспрямованість, рішучість, володіння собою. Для І. Канта та Й. Г. Фіхте воля є витокотом здійснення моральних принципів, основою практичної діяльності людини. Для А. Шопенгауера, як і для Ф. Ніцше, воля є ірраціональним імпульсом саморозгортання буття людини. За

такого підходу воля фактично виводиться за межі психіки [8; 9].

Проблема волі та формування вольових якостей розробляється також і українськими психологами, такими як І.Д. Бех (1995); С.Д. Максименко (2004); Н.В. Савченко (2006); І.В. Березовська (2006); Л.П. Сергієнко (2008); Н.А. Павлик (2013) та ін. Слід зазначити, що у віковій психології бракує досліджень формування волі саме як цінності. У процесі створення підручника (підручникотворенні) необхідно підбирати тексти, спрямовані на розвиток в учнів волі саме як цінності, що була би і складовою частиною їх самодетермінації.

Також у світі ціннісних орієнтацій велике значення має віра, що визначається як суб'єктивний акт прийняття людиною чогось як справжнього. Вірі передуює сумнів. Розглянемо філософську думку стосовно віри. Філософи приділяють значну увагу співвідношенню сумніву та віри. Релігійна віра розглядається як безпосередній результат об'явлень і не потребує доказів чи обґрунтувань. К. Барт вважав, що обґрунтування віри полягає у ній самій. Для філософа К. Ясперса філософська віра – результат філософствування. Р. Декарт був досить послідовним, коли розглядав схильність філософів до сумніву як принципову рису успішного філософствування. Філософу необхідно здійснити певну роботу, щоб дійти переконання, тоді як від віри – один крок до переконання. І. Кант справедливо підкреслював, що віра не зводиться до діяльності розуму, її неможливо пояснити виключно мовою понять. Віра – це ейдос, деякий сенс суб'єктивного орієнтування людини у її прихильності до дії, один із найбільш значущих феноменів глибоко суб'єктивного духовного життя людини.

Віра пов'язана із неможливістю достатніх обґрунтувань її ціннісних положень. Віру не пов'язують із абсолютною достовірністю, оскільки її, як і абсолютну істину, не можна довести. Дії та вчинки людини можуть бути детерміновані як наявністю віри, так і її відсутністю. Віра має різновиди за змістовою ознакою. Наприклад, вона може бути не тільки релігійною, а й атеїстичною або ж окультною [6, с. 234–264].

Ціннісна самодетермінація пізнання невірною людиною спрямована на збільшення власної сили. Оскільки знання в розумінні атеїста – це для нього сила, то його гасло – вчитися, набувати знань, через пізнання збільшувати свою власну силу. Віруючий намагається не чинити погано, і це зумовлено його вірою, адже його бачить Бог. Найбільша цінність віруючого є Бог. Тому його пізнання спрямоване на Бога і на спасіння своєї душі, отже, він зайнятий будь-яким світським пізнанням у ракурсі Богопізнання, і це його ціннісна самодетермінація саме через віру. Ціннісна само-

детермінація чаклуна зумовлюється його найвагомішою цінністю – дияволом і вірою в його «могутність». Він зайнятий пізнанням таємного знання і чорнокнижництвом, і його пізнання детермінується його цінностями гордості, могутності й непокори, його окультною вірою. Підручник має містити оповідання, казки про те, що чаклунство – це не тільки небезпечно для оточення, але й погано для тієї людини, яка ним займається. Отже, віра може бути доброю чи злою або й до пори індивідуальною [6, с. 234–264]. Приміром, А. Ейнштейн висловлював думку, що для нього Бог – це віра в існування об'єктивної реальності, незалежної від людини. Віра – це той міст, що поєднує людину зі світом, що детермінує її існування у світі. Віра – це неодмінна характеристика особистості. Нерелігійна віра вимагає від людини віри в себе, віри, яка переходить в упевненість у своїх можливостях. Можна навести чимало прикладів на підтвердження того, що робить віра. Це і одужання безнадійно хворих, і перетворення пересічної людини в генія. І не слід руйнувати віру чи чинити на неї тиск, висміювати учнів за їх віру. Треба посилювати все позитивне в учнів, виховувати їх на позитивних моментах тієї віри, що в них вже сформована.

Сутність віри як психологічного феномену вивчається й у психології. Сьогодні проблему психології віри розробляють такі українські дослідники, як Г.К. Петрушенко, Г.Н. Щербаківа, О.І. Крупська, О.І. Кузнецов. Феномен віри як цінності розробляють Ю.А. Алексеева, В.І. Бондар та ін. Віра гармонізує розвиток і саморозвиток особистості учня, якщо вона позитивна. Тому підручники за своїм змістом мають посилювати позитивний потенціал будь-якої віри, що є в учня, а не руйнувати її, не чинити опір тій чи тій вірі. Якщо віра в учня негативна, то треба виховувати позитивну, використовуючи індивідуальний підхід, пропонувати учневі додаткові книжки чи оповідання, присвячувати цій проблемі розділи в підручниках із суспільствознавства та з інших предметів, скажімо, краєзнавства, релігієзнавства тощо. Віра учня може бути різною, але підручник має стимулювати його віру до добра, що гармонізує особистість, робить її цілісною і спонукає учня до саморозвитку [10–12]. Віра як ціннісний феномен має свої градації: найвища відмітка на шкалі віри – ідеал. Отже, ідеал – це ще один складник ціннісної самодетермінації пізнання і життєдіяльності людини.

Проблематика ідеалів пронизує все наше життя. Зверхнє ставлення до ідеалів призводить до лиха. Приклади суспільних ідеалів – ідеальна країна, за Платоном, безмірна святість середньовіччя, універсальна естетична досконалість епохи Відродження, примат і всезнання науки Нового часу, створення матеріально-технічної бази комунізму за короткий

строк. Усі ці ідеали-омани призводили до лиха, усі вони – результат доведення позитивної оцінки якогось одного явища людського життя до крайності.

Тому до опрацювання ідеалів варто підходити виважено й відповідально. Людина створює образ бажаного результату в силу своєї здібності поєднувати в одне почуття, думки, ейдоси продуктивної уяви як якоесь продуктивне цілепокладання. Ідеал є регулятивною ідеєю, образом майбутнього, що його людина прагне втілити у життя. Ідеали – надто ідеалізовані утворення. Зміст ідеалу людини залежить від її життєвого досвіду, ступеня освіченості, рівня культури, від її релігії. Ідеал характеризується спрямованістю в майбутнє. Побудовування ідеалів, їх опрацювання базується на ціннісних абстракціях, ідеалізаціях і ціннісних переживаннях суб'єкта. Ідеал – це не лише конкретний образ майбутнього, а й сукупність теоретичних уявлень, спрямованих у майбутнє, що їх людина може переглянути. Не завжди ідеал зводиться до примату кінцевої цілі, адже якщо така ціль, приміром, побудова комунізму, означена в туманному майбутньому, це часто перетворюється на шлях до утопізму. Світ утопіста розділений навпіл, він чорно-білий, це світ забуття одних цінностей і зацікнення на інших. Одні утопісти визнають примат свободи, другі на це місце ставлять справедливість, треті визнають виключно суспільну власність, четверті – навпаки, надають перевагу приватній власності.

Ідеалотворчість, якщо вона здійснюється недостатньо відповідально, призводить до утопії, перетворюється на ідолотворчість. Не випадково слова «ідеал» і «ідол» дещо співзвучні. Ідол – це фатальний ідеал. Ідеалотворчість у пізнанні – неодмінна умова пізнавальних досягнень людини. Це ж стосується і будь-яких сфер діяльності. Правильні орієнтири ідеалотворчості запобігають переходу в утопізм. У неklasичній філософії, як і в постнеklasичній психології, що зародилися наприкінці ХХ ст., з ідеалами почали обходитися більш обережно. До ідеалів досягнень, діяльності, праці приєднуються також моральні, естетичні, наукові та інші ідеали. Ідеал – рівняння на найкращий і найдосконаліший зразок, межа прагнень і бажань. Створення ідеалу для своєї особистості та прагнення до цього ідеалу, будівництво себе в напрямку цього ідеалу – природна робота самовиховання і самовдосконалення. До цього слід додати, що ідеалів багато. Їх класифікують по-різному. Сучасний гуманізм, зокрема, орієнтується на такі цінності-ідеали, як свобода, справедливість, демократія, відповідальність, непримиримість до насилля, планетарна спільнота людей.

Відомий радянський і український психолог Г.О. Балл зазначав, що психологічній науці не

варто оминати цей предмет (йдеться про ідеал та ідеалотворчість), оскільки поза зверненням до поняття ідеалу повноцінне дослідження людської діяльності у психологічному, а також у педагогічному аспектах навряд чи є можливим. Ідеали встановлюють перспективну мету, до якої має прагнути особистість. Ідеали наявні у будь-якому високоефективному процесі вдосконалювання діяльності дорослої особистості й учня, студента, того, хто її здійснює, – до якої царини культури не належав би цей процес (чи йдеться, наприклад, про релігійне виховання, спортивне тренування, залучення до художньої творчості) [13, с. 76–90].

Поряд із позитивними цінностями є і їхні антиподи – людиноненависництво, культ насилля, уседозволеність, хабарництво та ін. На превеликий жаль, для когось вони також є цінностями. І якщо таких людей, для кого регуляторами життя стають негативні цінності, стає надто багато в суспільстві, то починаються негаразди: конфлікти, нестачі, голод, війни... Правильні ідеали треба формувати в учнів не тільки в сім'ї, у процесі сімейного виховання, але й у процесі навчання, зокрема на сторінках підручників.

Наступний складник на ціннісній шкалі самоідентифікації пізнання – це картина світу. Філософи пропонують таку класифікацію картин світу, як філософська, релігійна, наукова. Психологи розробляють багато класифікацій картин світу, зокрема можливо виокремити наукову, культурну, професійну та ін. Співвідношення філософської, релігійної та наукової картин світу вимагає розкриття терміна «картина світу». Цей феномен впливає на процес пізнання, зокрема на пізнання учнями світу. Картина світу – це спосіб бачення людиною світу як цілого, включаючи і саму людину у складі картини світу. У психології картину й образ світу вивчали українські психологи О.О. Вовчик-Блакитна, Т.С. Гурлева (2009), С.М. Симоненко (2011), Є.А. Щербань (2012), В.В. Кириченко (2018) та ін.

Необхідність у становленні картини світу пов'язана із прагненням людини мати синтетичні, цілісні уявлення про світ, долати наслідки диференціації філософії, науки та релігії. Сама людина, якщо вона правильно розвивається як особистість, є цілісною, тому людина і тяжіє до цілісності. Світ філософії, світ науки і світ релігії виступають відповідно як філософська, наукова, релігійна картина світу. У своїй єдності вони утворюють цілісну картину світу конкретного індивіда.

Взаємовідносини між філософією, наукою і релігією завжди були і залишаються досить складними, часто навіть конфліктними. Це також накладається і на становлення картини світу певної людини. Людина як істота не є одномірною. Протягом свого життя вона

культивує у собі і філософію, і релігію, і науку. Існує багато спроб довести повну неспроможність кожної з них. Виражена неприязнь або до релігії, або до науки, чи й до філософії несе людині компромат проти себе. У сучасну епоху очевидно, що суспільство не обходиться без науки. Але чому ж тоді людина, спираючись на науку, не може прожити без філософії і релігії? Необхідність філософії поряд із наукою пояснюється тим, що вона: 1) сама наукова; 2) сконцентрована на кардинальних питаннях буття; 3) прагне подолати невизначеність, пропонує науковому мисленню містичної альтернативи, тобто пов'язує у своїх розмірковуваннях науку і релігію [8; 9].

Необхідність для релігії бути поряд із філософією її прихильники пояснюють тим, що за остаточними межами науки людина опиняється перед лицем Божественної віри (М. Бубер).

На думку К.Г. Юнга, релігія має майбутнє. Він наводить на захист своєї думки шість аргументів, що, на наш погляд, досить вдало узагальнюють великий літературний матеріал, присвячений цій темі. По-перше, сучасний світ із його несправедливістю не перебуває в належному порядку. Він збуджує прагнення в людині іншого світу, більш справедливого і навіть бездоганного. По-друге, складнощі життя ставлять етичні питання, що перетворюються в питання про релігію. По-третє, навіть за умови секуляризації (звільнення науки чи навчання від церковного впливу) релігійний світогляд в учня чи вченого не зникає. Тобто віру заборонити неможливо. По-четверте, релігія передбачає соціальний розвиток, ставлення до абсолютного смислу буття, до того останнього, що неодмінно стосується кожного. По-п'яте, цей смисл буття сприймається як Бог. По-шосте, є інші люди, які смисл буття вбачають не в Бозі, а в чомусь іншому: у націонал-соціалізмі – в нації; у соціалізмі – в народі; у расизмі – в расі; за партійного тоталітаризму – в партії. Отже, все одно, якщо для людини не існує релігія, то на її місці обов'язково виявиться та чи та «квазірелігія» (П. Тілліх). Отже, людина так створена, що без віри вона не може існувати, і для суспільства важливо, щоб люди були з вірою в серці та краще за все – щоб вони були в більшій мірі з Богом.

Для віруючої в Бога людини Бог існує, для неї є характерним твердження про реальність Бога, але існує також і інша думка, коли належна увага до релігійних тем не супроводжується вірою в самого Бога або ж вказується, що існування Бога не доводиться однозначно. Існують різні ставлення до існування Бога й у невіруючих людей: войовничий атеїзм, простий атеїзм; атеїзм, що визнає правомірність релігії та її достоїнства.

Отже, ставлення людей до релігії, науки і філософії є складним. Навіть відомі філософи по-різному ставилися до релігії. Зокрема, ставлення до релігії Б. Расселла – негативне: філософія нижча за науку, наука – понад усе. У Ф. Ніцше критичне ставлення як до науки, так і до релігії, так само і до філософії. Для І. Ньютона, як і для інших вчених, релігія була вища за науку та філософію. Для М. Хайдеггера філософія посідає перше місце, до релігії – індивідуентне ставлення, до науки – критичне.

Таким чином, релігійна, наукова та філософська картини світу співіснують одна з одною. Людство вимушене діяти за законами діалогу і співробітництва у прагненні скласти мозаїку єдності у різних картинах світу. У реалізації цього прагнення філософія займає центральне місце. Дійсно, наукове знання за визначенням перебуває на дистанції від будь-якого ненаукового знання, зокрема і від релігії. Представники релігії здебільшого відсторонюються від науки. Філософія може налагодити діалог як із наукою, так і з релігією, тією чи тією культурою. Стосовно тандему «наука – релігія», то наука виступає проти вторгнення релігійних знань у свій простір. Наука та філософія взаємодоповнюють одна одну. Філософія і релігія в одних випадках посилюють одна одну, в інших – послаблюють. Але в підручниках мають бути такі матеріали, щоб вони не перешкождали становленню тієї чи тієї картини світу учня. У цьому аспекті також необхідна експертиза й експериментальна перевірка текстів підручників. Для цього треба працювати з художньою і науковою літературою, що пропонується для дітей різного шкільного віку, а також із філософськими, психологічними та методичними розробками.

Приміром, існує безліч книжок для дітей молодшого, середнього та юнацького шкільного віку, що їх можна залучати до підручника у процесі підручникотворення. І стосовно кожного складника самодетермінації пізнання слід розробляти відповідну змістову проекцію у підручнику, підбирати оповідання, притчі, прислів'я, вірші тощо. Наприклад, для розвитку правдивості та викорінення нещирості в учнів вчителю можна опрацювати оповідання: «Списав задачу», «Золота медаль», «Закон успіху», «Царський додаток», «Обман» [11; 12]. Для цього слід опрацювати різні книжки, призначені для відповідного шкільного віку. При створенні підручників із математики можна використати оповідання про видатних математиків при вивченні теми, з якої вони здійснили відкриття [10].

У книжці «Формування пізнавальної діяльності в молодших школярів» [14] подано послідовні етапи цілеспрямованого формування пізнавальних процесів учнів молодшого шкільного віку. Крім того, пропонується перелік ігор, завдань, вправ, що сприяють розвитку уяви,

образно-логічного, понятійно-логічного, творчого мислення молодших школярів. Ці розробки також можливо залучити у розвивальний підручник у процесі підручникотворення та інші науково-прикладні розробки з вікової та педагогічної психології, педагогіки [10; 14; 15; 12]. Також підручники можна створювати і для гімназій, ліцеїв, шкіл із тим чи тим ухилом. Скажімо, в Україні створюються православні гімназії або християнські коледжі, школи з математичним, лінгвістичним, історичним ухилом тощо.

Висновки:

1. Підручникотворення – це процес створення підручника, який має декілька етапів, насамперед складання концепції підручника на філософському, релігійному, науковому планах і вже потім на прикладному вимірі. Підручник має бути націлений на допомогу в розкритті індивідуальних властивостей особистості та формуванні образу і картину світу, а потім і світогляду.

2. Необхідно розробити концептуальну структуру, що може бути покладена в основу розробки підручника. Основою такої розробки має бути філософсько-аксіологічний аналіз розвивальних цінностей особистості, таких як воля, віра, сумнів, переживання, переконання, ідеали, картина світу (релігійна, філософська, наукова), світогляд. Саме на формування цих феноменів необхідно покладатися при розробці підручників для Нової української школи.

3. Стосовно кожного складника самодетермінації пізнання слід розробляти відповідну змістову проекцію у підручнику, підбирати оповідання, притчі, прислів'я, вірші тощо.

4. У процесі створення підручника необхідно підбирати тексти, спрямовані на розвиток в учнів усіх складників самодетермінації пізнання саме як цінностей. Необхідна експертиза й експериментальна перевірка текстів підручників стосовно ефективності їх розвивального потенціалу, а не просто декларування, що це потрібно і необхідно.

5. Розвивальний ресурс шкільного підручника буде повністю досягнуто тоді, коли учень як активний суб'єкт зможе здійснювати саморегуляцію процесу учіння через сформовану в нього самодетермінацію пізнання.

6. Підручники за своїм змістом мають посилювати позитивний потенціал будь-якої віри, що є в учня, а не руйнувати її, і не чинити тиск на ту чи ту віру, за винятком, якщо в учня існує негативна чи збочена віра.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Нова українська школа. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>.
2. Сучасні психологічні вимоги до підручника для Нової української школи : збірник матеріалів наукових доповідей круглого столу (м. Київ, 23 січня 2023 р.). Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка

НАПН України, 2023. С. 69–77. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/735147/>

3. Сучасні психологічні вимоги до підручника для Нової української школи : збірник тез наук. доп. круглого столу (м. Київ, 24 листопада 2020 р.). Київ, 2020. С. 57–65. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722535>

4. Сучасні психологічні вимоги до підручника для Нової української школи : збірник матеріалів наукових доповідей круглого столу (м. Київ, 26 серпня 2021 р.) / за ред. С.Д. Максименка. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2021. С. 56–65 URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/727406>

5. Максименко С.Д. Основи генетичної психології : навчальний посібник. Київ : НПЦ Перспектива. 1988. 220 с.

6. Мар'яненко Л.В. Самодетермінація учнів у процесі навчально-пізнавальної діяльності. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі : монографія / за ред. Максименка С.Д. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. С. 234–264. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1942/>

7. Шевченко Н.О. Вікові можливості особистісної самодетермінації. *Проблеми сучасної психології*. 2009. Вип. 6. Ч. 2. С. 365–374.

8. Основи філософських знань : підручник / М.І. Горлач, В.Г. Кремень, С.М. Ніколаєнко,

М.П. Требін та ін. Київ : Центр навчальної літератури, 2008. 1028 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Horlach_Mykola/Osnovy_filosofskykh_znan.pdf

9. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В.І. Шинкарук Київ : Абрис, 2002. 742 с.

10. Галай Г.І., Гриневич Г.Д. Учням про видатних математиків / за ред. М.І. Кованцова. Київ : Радянська школа, 1976. 158 с.

11. Архімандрит Пафнутій (Мусієнко). Псалми печерські : збірка віршів. Київ : Видавництво Києво-Печерської Лаври, 2016. 200 с.

12. Семчук В. Таємниця твоєї душі. Вибрані християнські оповідання для сім'ї та школи. Нововолинськ : Мінотавр, 2004. 416 с.

13. Балл Г.О. Ідеали вченого у контексті понять про значення і смисли. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. 2009. Вип. 37. С. 76–90.

14. Мар'яненко Л.В. Формування пізнавальної діяльності в молодших школярів / за ред. Мар'яненко Л.В. Київ : Редакції загальнопед. газет, 2014. 128 с.

15. Мар'яненко Л.В. Пізнавальна активність як прояв обдарованості. *Обдарована дитина*. 1999. № 6. С. 12–15.